

RECENZJA

MARCELI KOSMAN

UAM Poznań

**Rec.: R. LOLO, *TOWARZYSTWO JEZUSOWE W DIECEZJI
PŁOCKIEJ 1556-1773, STUDIUM KOEGZYSTENCJI
W DOBIE RECEPCJI REFORMY TRYDENCKIEJ***

(wyd.) Akademia Humanistyczna im. Aleksandra
Gieysztor, Pułtusk 2013, 291 + lustr.

Od czasu sprowadzenia jezuitów do monarchii Jagiellonów¹ jedno z najbardziej prężnych ich kolegiów w Rzeczypospolitej aż do czasu likwidacji zakonu znajdowało się w Pułtusku. Powstało w 1565 r. (na rok przed przybyciem pierwszych zakonników) z fundacji biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego, który je sownie uposażył stwarzając solidną podstawę do imponującej działalności na znacznej części Mazowsza, przede wszystkim w diecezji, której był ordynariuszem. Wybór był związany z praktycznym przeniesieniem wcześniej stolicy biskupstwa (na kilka wieków, aż do upadku wraz z rozbiorami polsko-litewskiej państwowości). Tam też znajdowało się centrum największych diecezjalnych dóbr kościelnych. Jezuici przed przyjęciem oferty doskonale zorientowali się co do jej charakteru i zapleczu rekrutacyjnego przyszłych uczniów. Fundator przekazał im zbudowaną dziesięć lat wcześniej murowaną szkołę wraz ze świeżo powstałym gmachem kolegium (1561), które zostało w drugiej połowie XVI w.

¹ Zob. najnowsze omówienie stanu badań nad dziejami jezuitów w Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim: MarceLi Kosman and Andrea Mariani, *Jesuits In the Elary-Modern Polish-Lithuanian State: Recent Trends and Research Directions*, „Archiwum Historicum Societatis Jesu”, vol. LXXXVI, fasc. 171, Roma 2017, s. 144-208.

powiększone o drugie piętro. W 1595 r. powstało Seminarium Duchowne, zaś kościół Societatis Jesu został ukończony już po śmierci Noskowskiego. Szkoły zakonne w 1573 r. liczyły 361 uczniów, w 1592 ponad 600, w 1610 przekroczyły 600. Do 1773 r. zdobywało w nich wiedzę 26 635 młodzieży. Wszystko to nie przetrwało rozbiorów – budynki padły pastwą ognia w 1797 r. i zostały rozebrane².

Upłynąć miały ponad dwa stulecia, kiedy w zupełnie nowych warunkach dziejowych w 1994 r. powstała Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtuskach z trzema początkowo kierunkami kształcenia filologia polska, historia i pedagogika. Podobnie jak w dobie jagiellońskiej również ona szybko zdobyła wiodącą rolę pośród wielu uczelni o charakterze zawodowym na Mazowszu a została wsparta poprzez wybitnych badaczy z nieodległej stolicy (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytet Warszawski), spośród których szczególną rolę odegrał Aleksander Gieysztor, który po śmierci stał się patronem uczelni, obecnie Akademii Humanistycznej. Wykształciła ona – podobnie jak jej staropolska poprzedniczka – rzesze mazowieckiej młodzieży i dysponuje własną wyspecjalizowaną kadrą, która uzyskała podczas pracy w Pułtuskach stopnie i tytuły naukowe. Do tego grona należy historyk Radosław Lolo, badacz dziejów Mazowsza w czasach nowożytnych, zwłaszcza ośrodków miejskich oraz dziejów Kościoła katolickiego. On też jako pierwszy otrzymał – w dniu 27 września 2003 r. na Wydziale Historycznym ówczesnej Wyższej Szkoły Humanistycznej – doktorat na podstawie rozprawy *Opinie i stanowiska szlachty Rzeczypospolitej wobec wojny trzynastoletniej do 1635 roku*.

Autor, absolwent Uniwersytetu Łódzkiego (1996), po ukończeniu studiów związał się na trwałe z Pułtuskami i obecnie jako doktor habilitowany pełni funkcję dziekana Wydziału Historycznego Akademii Humanistycznej. W jego badaniach czołowe miejsce zajmuje staropolska kultura polityczna oraz dzieje kościelne tego ośrodka w dobie staropolskiej a przede wszystkim historia kolegium jezuickiego. Do najnowszych osiągnięć należy udział w dwutomowej syntezie miasta, w której opracował rozdziały dotyczące dziejów Kościoła w epoce nowożytnej na tle jego od XV do XVIII w. struktur administracyjnych oraz oświaty i kul-

² Zob. Pułusk (Pultovia) [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, opr. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 553.

tury Pułtuska w epoce staropolskiej³. W podrozdziale poświęconym zgromadzeniom zakonnym autor na początku zamieścił zdanie oparte na własnych studiach analitycznych: „Towarzystwo Jezusowe było zakonem, którego ponad dwustuletnia obecność odcisnęła silne piętno na wielu płaszczyznach życia Pułtuska, od urbanistyki i przestrzeni miejskiej zaczynając, poprzez oświatę, kulturę i duszpasterstwo, aż po zagadnienia gospodarcze” (s. 316). Ukazał dzieje tamtejszego kolegium na tle dziejów zgromadzenia w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w oparciu o własne opublikowane kilka lat wcześniej badania, by zakończyć następującą konkluzją: „Z czasem kolegium pułtuskie traciło swą przodującą rolę na rzecz najpierw Wilna, a od drugiej połowy XVII wieku także i Warszawy. W chwili kasaty zakonu w 1773 roku działała w Pułtusku szkoła średnia i skrócony kurs filozofii” (s. 325).

Prezentowana tu rozprawa, stanowiąca podstawę habilitacji, została poprzedzona szeregiem prac źródłowych oraz udziałem w publikacjach zbiorowych ukazujących fragmenty dziejów kolegium od czasów jego genezy aż po zanik wiodącej roli w państwie, którą przejęły placówki jezuickie w obu stolicach Rzeczypospolitej. Wśród kilkunastu dotychczasowych publikacji R. Lolo zdecydowanie przeważają dotyczące pułtuskiej Almae Matris⁴, jej twórców⁵, wybitnych postaci⁶ oraz związków jezuickiej uczelni z dziejami miasta i regionu⁷.

Dzieło o koegzystencji struktury zakonu ze strukturami diecezjalnymi w dobie dwóch stuleci (1566-1773), podjął autor na przykładzie die-

³ *Dzieje Pułtuska*. Tom I do 1795 roku Redakcja naukowa Henryk Samsonowicz i Radosław Lolo. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Akademickie Towarzystwo Edukacyjno-Naukowe ATENA, Pułtusk 2016, s. 7-10, 268-360.

⁴ M.in. *Powstanie i rozwój kolegium jezuickiego w Pułtusku za posługi biskupa Andrzeja Noskowskiego* [w:] *Renesans na Mazowszu. Andrzej Noskowski biskup płocki*. Praca zbiorowa pod red. Adama Koseckiego. Pułtusk 2011; *Kolegium jezuickie w Pułtusku pod koniec XVIII wieku. Przyczynek do dziejów zespołu architektonicznego*, [w:] *Polska-Europa-Afryka*, red. M. D y g o, Pułtusk 2007.

⁵ Np.: *Biskupi płoccy a samorząd miejski Pułtuska w czasach staropolskich*, [w:] *Pułtusk – 600 lat samorządu*. Materiały sesji z okazji 600-lecia samorządu pułtuskiego, red. H. S a m s o n o w i c z, Warszawa 2006.

⁶ Wśród nich najwybitniejszego przedstawiciela zakonu w czasach przedrozbiorowych: *Ksiądz Piotr Skarga SJ w Pułtusku. Fragment biografii na tle dziejów miasta*, [w:] *Piotr Skarga SJ – kaznodzieja z Mazowsza*, red. A. K o s e s k i i R. L o l o, Pułtusk 2013.

⁷ Jak: *Pultovia ludens, czyli o przedstawieniach teatralnych w Pułtusku raz jeszcze*, [w:] *Pułtusk. Studia i Materiały z dziejów miasta i regionu*, t. V, Pułtusk 2003.

cezji płockiej, wychodząc poza ramy pułtuskie, chociaż one stanowią trzon wykładu tak ze względu na związki biskupów z tym miastem, jak i znaczenie kolegium na Mazowszu. Dopiero bowiem w 1611 r. pojawili się jezuita w samym Płocku, choć już wcześniej silne były głosy, by ich tam najpierw usadowić, przy czym zdecydowała wola Noskowskiego by dać prym Pułtuskiemu ze względów praktycznych (starania o pozyskanie w stolicy diecezji siedziby po dominikanach oraz przy kolegiacie św. Michała spotkały się z niechęcią). W 1609 r. powstało też kolegium w Łomży, zorganizowane zresztą przy pomocy Pułtusk.

Autor w przejrzyście napisanym wstępie – nawiązując do idei odnowy Kościoła w programie Ignacego Loyoli oraz dekretów Soboru Trydenckiego dotyczących władzy biskupiej i zakonnej na terenie diecezji – uzasadnia użycie w tytule książki określenia *koegzystencja*: „Płaszczyznę kooperacji czy też koegzystencji we wspólnym dziele i tożsamość celów łatwo da się (...) wyodrębnić. Jest nią oczywiście recepcja i praktyczna realizacja dekretów soborowych. Wielu szesnastowiecznych biskupów dość szybko dostrzegło, jak pomocni im mogą być w tym zakresie jezuita. Ich nowoczesna duchowość, dyscyplina i morale zakonników⁸, także staranne przygotowanie do pełnienia posługi duszpasterskiej oraz solidne wykształcenie kryło w sobie potencjał nie do pogardzenia dla tych hierarchów, którzy chcieli szybko i sprawnie wdrożyć reformę. A wymagania soboru były wysokie i wcale nie łatwe do spełnienia”⁹.

Należy zauważyć, że w konstrukcji dzieła autor wyszedł poza zapowiedziane układy między diecezją a zakonem, wprowadzając interesujący rozdział końcowy dotyczący relacji między jezuitami a szlachtą. Do tego tematu nawiązemy w dalszym ciągu niniejszego omówienia. Na tym miejscu godzi się stwierdzić, że R. Lolo doskonale porusza się zarówno w kręgach staropolskiej kultury politycznej, jak i w tematyce

⁸ Z pewnością taka ocena może się odnosić w głównej mierze do kilku pierwszych generacji członków Societatis Jesu. Zob. uwagi na temat obejmującej rozległe obszary diecezji wileńskiej; M. Kosman, *Reformacja i Kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973; idem, *Relacje o stanie diecezji wileńskiej jako źródło do dziejów wyznaniowych Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Świat pogranicza*. Księga pamiątkowa na siedemdziesięciolecie urodzin Tadeusza Wasilewskiego, red. M. Nagielskiego, A Rachuby i S. Górzyńskiego. Warszawa 2003, s. 155-164.

⁹ R. Lolo, *Towarzystwo Jezusowe*, s. 9.

kościelnej. Przeprowadził szeroką kwerendę w jezuickich zbiorach archiwalnych na czele z krakowskimi, korzystając z konsultacji kompetentnych badaczy (z Jerzym Paszendą, Ludwikiem Grzebieniem i Andrzejem Pawłem **Biesiem** na czele). Pełen wykaz placówek zawiera bibliografia a w niej poczesne miejsce zajmuje Archiwum Diecezjalne w Płocku. Historyk epoki staropolskiej czerpał też ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Pełen wykaz wykorzystanych źródeł zawiera bibliografie, o warsztacie badawczym autora informuje solidnie zestawiona bibliografia. Cennym uzupełnieniem tekstu zasadniczego są aneksy materiałowe (s. 241-254). Rozprawa składa się z siedmiu rozdziałów, z których pierwszy, określony jako próba bilansu otwarcia, zawiera w pierwszej części charakterystykę diecezji płockiej w czasach zygmunto-wskich, w drugiej zaś ukazuje zakon jezuitów jego potencjał i program – w chwili wkroczenia do monarchii polsko-litewskiej. Rozdział II dotyczy jego sprowadzenia na Mazowsze i pierwszych lat działalności w Płocku, trzeci dziejów w diecezji płockiej do 1773 r. (kolegia w Pułtusku, Płocku i Łomży oraz prowincja mazowiecka SJ). Kolejne rozdziały mają układ problemowy: IV (*Działalność duszpasterska jezuitów na terenie diecezji płockiej w latach 1566-1772*) dotyczy kultu maryjnego, świętych, dokonań misyjnych, walki z innowiercami oraz nabożeństw, bractw i innych form pracy duszpasterskiej na zewnątrz kolegiów; V seminarium diecezjalnego; VI – stosunków między jezuitami a władzami diecezjalnymi, duchowieństwem parafialnym i innymi zakonami. Rozdział VII (*Jezuici i szlachta*) dotyczy relacji między społeczeństwem świeckim w skali Rzeczypospolitej a przede wszystkim w diecezji płockiej. W obszernym *Podsumowaniu* (s. 225-233) autor ukazuje najpierw wkład jezuitów w umocnienie sieci parafialnej, zwłaszcza w zakresie budowy świątyń murowanych (przed ich przybyciem dominowały świątynie i kaplice drewniane), choć niektóre powstawały wyjątkowo długo, w Łomży przez ponad 140 lat. Szczególnie wysoką ocenę uzyskały dokonania na niwie oświatowej, szkoła przy kolegiacie w Pułtusku pozostawała pod wpływami tamtejszego kolegium.

Na Mazowszu liczba zakonów była niewielka w porównaniu z innymi obszarami Rzeczypospolitej Obojga Narodów, prym wiedli jezuita ze swymi kolegiami. Przy tym nie brakowało konfliktów między nimi a biskupami, głównie na podłożu ekonomicznym. Wiele energii pochłaniała walka z protestantyzmem, a to ze względu na sąsiedztwo

płockiej części Mazowsza z luterańskimi Prusami Książęcymi. Monografia Radosława Lolo ukazuje specyfikę dokonań jezuitów na terenie diecezji płockiej, autor wykazuje, jak zawodne bywają uogólnienia w odniesieniu do całego państwa a nawet zajmującego znaczne jego obszary Mazowsza. Autor kładzie akcent na dokonania jezuitów w zakresie ożywienia kulturalnego ziem znajdujących się pod wpływem kolegiów zakonnych a zwłaszcza Pułtusza w pierwszym okresie istnienia tamtejszej placówki. Przypomina jej dokonania na niwie teatru szkolnego: tam już w 1566 r. po raz pierwszy na ziemiach polskich miało miejsce widowisko sceniczne, które spotkało się z szerokim zainteresowaniem ze strony widzów.

Dzieło zawierające bogaty ładunek materiałowy, oparte na gruntownej i wszechstronnej podstawie źródłowej, stanowi trwałą wkład w badania nad dziejami Kościoła w dobie staropolskiej a przede wszystkim nad nowoczesnymi ujęciami warsztatowymi historii polskich jezuitów. Należy zgodzić się z autorem w końcowej konkluzji, że „Towarzystwo Jezusowe znacząco przyczyniło się do recepcji reformy trydenckiej i poziomu edukacji na terenie diecezji płockiej. Reforma Kościoła katolickiego zapewne dokonałaby się tu także bez udziału jezuitów, ale z pewnością nie miałyby takiego tempa, a przede wszystkim nie zyskałaby takiego kształtu” (s. 231).
